

Żubr w kulturze ukraińskiej: trudny szlak i niepewny finał

Iwan Parnikoza

Kijowskie Centrum Ekologiczno-Kulturalne. Kijów, Ukraina

Wisent in Ukrainian culture: a difficult trail and uncertain finale

Abstract: Apparently, in ancient Ruthenia, the European bison (zubr) was not distinguished from another native large bovine – the aurochs (tur), because both animals were perceived as impersonation of wild power. A victory over any of them aroused common respect. The name “zubr” is not used in our ancient sources. However, the word “tur” is often found. For example, it is used 5 times, mainly as an addition to prince names, in “The Tale of Igor’s Campaign” – a monument of ancient Ruthenian literature of the XII century. Big bull that was called tur is also mentioned in another famous piece of literature of the XII century – “The lesson of Volodymyr Monomach”. Prof. M. Sharleman – a great expert on ancient Ruthenian nature – pointed out that this name was used then for both: the true tur (*Bos primegenius*) and zubr (*Bison bonasus*). The scientist noted that even in the beginning of XX century, big bulls were called “turs” in some regions of Ukraine.

It is believed that real tur became extinct in Ukraine as late as in the XVII century. However, Sharleman (1997) considered that this species vanished from the territory of Ruthenia relatively early. This is corroborated by the records indicating that by the turn of the XVI-XVII centuries turs occurred only in Jaktorowska Forest, located 60 km to the west from Warsaw.

Thus, the name of extinct turs could be transferred upon European bison, which, according to Sharleman’s opinion, lived at the territory of Ukraine even in the XVI century, or in accordance with other data – until the beginning of the XIX century. Therefore, the so-called “steppe buffalos”, which lived closer to the border with Moscow state and were mentioned by Boplan in his “Description of Ukraine” in 1660, most likely should be attributed to European bison.

In the XVI–XVII centuries, “zubr” was described as wild, fierce animal. Preserved evidence testifies that within present territory of Ukraine, they lived at the border with Russia and near Zaporizhzhya. Not later than in the beginning of the XIX century E.bison became completely extinct from the territory of Ukraine. The old-time memories about zubr remain only in topographic names of Lviv (the Zubra river, the village of Zubritsya), Chernivtsi (the Zubrovysya river and Zubrinets hollow) and Khmelnytski (the village of Zubrovka in Kamyanets-Podilski district) regions.

For the first time European bison was reintroduced to Ukraine in the beginning of the XX century as the animal for elite hunting. The first efforts to return this species back to Ukraine were made when animals were brought from Białowieża to the hunting park of Józef Potocki “Pilawin” (nowadays – Nowograd-Wolynski district of Zhytomyr region). In the winter of 1913 pure blood animals from Białowieża were brought to the Crimea, to a hunting ground belonging to the tsar (at present Crimean nature reserve). Since the purpose of bringing this animal there was not its protection but hunting, the whole initiative ended up in 1908, when a monument was raised there to commemorate the last E.bison shot by a foreign hunter.

However, since the second reintroduction of the species to the territory of Ukraine in the beginning of the 60-ies of the XX century, “zubr” is perceived as the symbol of nature protection. This image is widely represented in all media and other materials

devoted to nature protection. A monument of E.bison, probably the largest in Europe, was built near the entrance of Kyiv Zoo.

Unfortunately in the period between 1990–2000, European bison again became associated with the fierce power, so the possession of its trophy was regarded as prestigious. This stimulated poaching both by common people and elites, and caused a dramatic decrease of Ukrainian population. That is why one of the most important goals today is to change public opinion about zubr. Today Ukrainian NGOs and scientific institutions try to change the image of European bison from a game animal to a treasure of wild nature, and a relic of Kyiv' Ruthenia.

Key words: wisent, Ruthenia, Ukraine, history

Wstęp

Żubr (*Bison bonasus*) to największy lądowy ssak nie tylko Ukrainy ale i całej Europy. Jego dramatyczne losy dobrze odzwierciedlają tragiczną historię wzajemnych relacji człowieka i przyrody. W większości europejskich krajów został on niestety tak szybko wyćpiony, że w pamięci tych narodów i ich kulturze nie zostały żadne wspomnienia o żubrze. Badanie opinii Ukraińców ze środowisk naukowych i kulturalnych w trakcie realizacji edukacyjno-informacyjnych działań, w ramach ogłoszonego przez nasze Centrum w 2009 r. Roku Żubra pokazało, że pojęcie żubra ma u nich związek z Białorusią, czy Puszcza Białowieską, ale nie z Ukrainą. Dlaczego tak się dzieje? Dlaczego obraz tego potężnego włodarza lasów zniknął z powszechnej świadomości ukraińskich elit kulturalnych? Szytych (2008) podejmowała próby przeanalizowania w oparciu o szczegółowe badania, roli żubra w europejskiej kulturze i sztuce. Za jej przykładem spróbowaliśmy zbadać historyczny szlak żubra w kulturze ukraińskiej.

W otchłani wieków

Początkowo żubr nie miał szczęścia do zaistnienia w ukraińskiej kulturze, ponieważ od dawnych czasów nie odróżniano go od żyjącego obok innego dzikiego byka – tura. Wszystko zaczęło się jeszcze w czasach dawnej Rusi, kiedy zwierz ten był pospolity w lasach niemal na całym terytorium obecnej Ukrainy. Wybitny ukraiński zoolog oraz obrońca przyrody M. Szarleman pisze, że nazwa «żubr» w naszych źródłach nie jest spotykana, natomiast często wymieniane jest słowo «tur». I tak, figuruje ono 5 razy w «Słowie o pułku Igora» – pamiętce staroruskiej literatury z XII w., przeważnie jako dodatek do imienia księcia (podkreślający jego moc). Wybitny znawca przyrody dawnej Rusi – prof. Szarleman (1997) uważał, że pod imieniem „tur” wspomniano zarówno prawdziwego tura (*Bos primigenius*) jak i żubra (*Bison bonasus*). Odnotował on, że nawet na początku XX w., na Ukrainie wielkie byki nazywano jeszcze gdzieśgdzie turami. W 1914 r. na Humańszczyźnie (obwód

czerkaski) notowano narodowe powiedzenie «gnać tury», «poić tury». To słowo w Słowniku W. Hrinchenki 1925 r., w odniesieniu do domowego byka, ocalało w zachodnich obwodach Ukrainy w Galicji (Sharleman 1997). O zamieszkiwaniu na Ukrainie w tym czasie wielkich byków-«turów» świadczy częstość wykorzystywania tego słowa w onomastyce XII-XV w. (Dictionary 1978).

O tym, że na Rusi żubra nie odróżniano od tura świadczy taki przypadek. Kiedy bizantyjski spadkobierca tronu Andronik Komnen przyjechał w 1154 r. (według innych źródeł w 1165 r.) do księcia Jarosława Osmomysła, Jarosław razem z wielkim księciem kijowskim oraz innymi książętami urządził dla swego gościa łowy na “tury”, jak to potem odnotował nasz kronikarz. Bizantyjski historyk opisując to wydarzenie wspomniął jednak, że Andronik podczas pobytu na Rusi polował na “zumprów” – zwierzęta liczne we wspomnianym kraju i rozmiarami większe od niedźwiedzia czy leoparda (Sharleman 1997).

O polowaniu na “tura” wspomina Włodzimierz Monomach w swoim «Kazaniu»: *«A co ja w Czernichowie robił... Dwojga turów celowało we mnie rogami razem z koniem»* (Instructions of Wolodymyr Monomach 1968). To wspomnienie o dzikim byku, ale o jakim? Być może był to prawdziwy “tur”, gdyż powszechnie uważano, że zwierzę ten zniknął z Ukrainy dopiero w XVII w. Jednak Szarleman (1997) uważał, że prawdziwe tury na Rusi wymarły jeszcze wcześniej. Jest to zgodne z informacjami z przełomu XIV–XV w., według których tury żyły już wówczas tylko na Mazowszu, a dokładnie w Puszczy Jaktorowskiej, 60 km na zachód od Warszawy (Kraśńska & Kraśński 2004).

Nazwa wymarłych turów mogła zostać przeniesiona na żubry, które zdaniem Szarlemana (1997) żyły na Ukrainie jeszcze w XVI w., a według innych źródeł aż do początku XIX w. (Parnikoza i in. 2009).

Wspomnienia o żubrze można odnaleźć i po XIII w., na przykład podróżnik H. Szedel w swoim traktacie «O Sarmacji, regionie Europy», w XV w. pisze: *«To prawda że w tych miejscach, które częściowo leżą na północy, żyją żubry. One grube, nieoswojone oraz bardzo agresywne. Żubry nienawidzą ludzkiego rodu, ponieważ dużo kto z nich (ludzi) wyżywia się nimi. Skórę mają one koloru cytryny. Z przodu mają rozłożyste i wspaniałe rogi, jakie pomagają im w walkach i codziennym życiu»* (Mysyk & Kulinsky 1991).

Według J. Długosza w XV w., żubry zamieszkiwały Wołyń i tereny wzdłuż biegu Prypeci (Kraśńska & Kraśński 2004).

W źródłach literaturowych z XVI-XVII w., w odniesieniu do ukraińskich żubrów używano również takich nazw, jak «dziki wół», «bison», «bos silvestris» oraz «bison sivezubr» (Kyrykov 1979).

G. Boplan w «Opisie Ukrainy» z 1660 r. wspomina tak zwane «bawoły», które mieszkaly bliżej granicy z Moskwą (<http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>). Ze względu na to, że tur do tego czasu zniknął już z terytorium Ukrainy, mowa tu na pewno o żubrze. O «turach» wspomina i Jawornicki (1990) opisując skarby przyrody Zaporozża. W tym przypadku chodzi na pewno

również o żubra. «Leśnymi bawołami» nazywa żubry, jakie zachodziły do Mołdawii z Podola oraz z przyczarnomorskich stepów D. Kantemir (Kyrykov 1979).

Wspomnienia o żubrze z dawnych czasów pozostały chyba tylko w nazwach topograficznych na terytorium obwodu lwowskiego (rzeka Żubra koło Lwowa, wieś Żubrica w rejonie turkowskim) i czerniowieckiego (rzeczka «Żubrowica» i uroczysko «Żubrinec») oraz obwodu chmielnickiego – wieś Żubrówka w rejonie kamieniecko-podolskim). Ta ostatnia jest jedną z najstarszych tutejszych wsi, która wspomniana jest w 1401 r., kiedy to litewski książę Świdrygiełło przekazał ją klasztorowi dominikanów (Sicinski 1895).

Obiekt elitarnych łowów

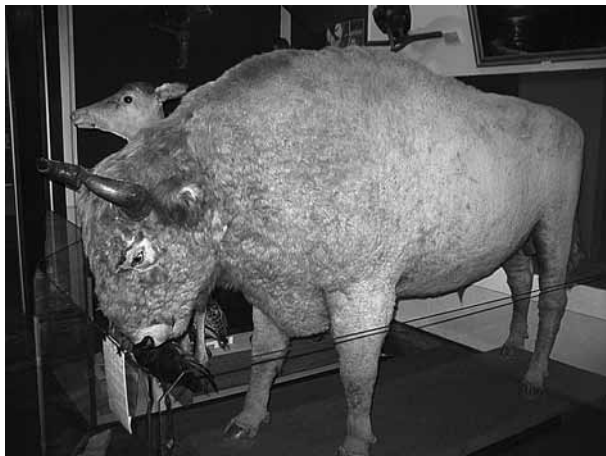
Obraz tego zwierzęcia – olbrzyma oraz króla puszczy powoli zaczyna wracać na Ukrainę w związku z zabiegami reintrodukcyjnymi podjętymi na początku XX w. W tym czasie żubry ocalały na świecie tylko w Puszczy Białowieskiej i na Kaukazie. Po zniknięciu żubra, jego pierwszy powrót na Ukrainę miał miejsce, na terenie łowieckiego parku Józefa Potockiego «Pilawin» (rejon nowogradzko – wołyński, obwód żytomierski), gdzie sprowadzono żubry z Białowieży. Zimą

Rycina 1. Pomnik żubra w Pilawinie k. Antonin, liczącym około 6000 hektarów zwierzyńcu Potockich. Za prawo zastrzelenia żubra Amerykanin Walter Winans zapłacił Józefowi Potockiemu 15 tysięcy rubli w złocie (<http://magazyn.o.pl/2011/na-dalekiej-ukrainie-ukraina-kresy-podole-wolyn-pocztowki>)

1913 r. sprowadzono czystej krwi białowieskie żubry na terytorium Krymskich Carskich Łowów (obecnie Krymski Zapowiednik). Jednak, celem tego przedsięwzięcia nie były zabiegi chroniące przyrodę, a zorganizowanie możliwości polowań na tego zwierza dla ówczesnych elit. Według tradycji, po pewnym niezwykle skutecznym polowaniu postawiono nawet pomnik. Niedaleko od wsi Kalinówka, na uroczysku Kamienna Górka mieściła się baza łowiecka parku «Pilawin». Wtedy na polowanie przyjeżdżali nawet Austriacy, Niemcy i Amerykanie. We wrześniu 1908 r. od strzału myśliwego – obcokrajowca padł tu wspaniały żubr. Z okazji właśnie tego wydarzenia postawiono tutaj okazały pomnik żubra (Ryc. 1).

W Czerkaskim Muzeum Regionalnym ocalało jeszcze jedno świadectwo polowań elit tego czasu – mający 100 lat eksponat – wypchany żubr upolo-

Rycina 2. Wypchany żubr z Czerkaskiego Muzeum. Żubr ten został upolowany podczas polowania carskiego w Puszczy Białowieskiej w 1910 r. przez kierującego Korsuńskim majątkiem Lopuchinych-Dymidowych (zdjęcie autora).

wany podczas carskiego polowania w Puszczy Białowieskiej w 1910 r., przez kierującego Korsuńskim majątkiem Lopuchinych-Dymidowych (Ryc. 2).

Chaos rewolucyjny i działania wojenne po rozpadzie Rosyjskiego Imperium w czasach utworzenia ZSRR przyczyniły się do wyćpienia ostatnich istniejących jeszcze na Ukrainie żubrów.

W czasach odtworzenia gatunku

Druga fala zainteresowania żubrem była wynikiem rozpoczęcia zabiegów reintrodukcyjnych po II wojnie światowej poczynając od 1965 r., kiedy to na terenie Ukrainy aktywnie tworzono wolno żyjące populacje żubra linii białowiesko-kaukaskiej. W tym czasie żubr stał się jednym z symboli ochrony przyrody Ukrainy i całego ZSRR. Jego podobizna obowiązkowo zamieszczona była w większości książek i innych materiałów poświęconych ochronie przyrody. Wówczas w Kijowie wzniesiono chyba największy w Europie pomnik żubra – monumentalną figurę u wejścia do Kijowskiego Zoo (Ryc. 3).

W tym czasie słowo żubr nabrało u nas innego znaczenia. Określano nim zasłużonego człowieka, który spogląda na świat z perspektywy swego doświadczenia. Termin taki wprowadził po raz pierwszy rosyjski pisarz D. Granin, który przyrównał wybitnego genetyka M.W. Tymofeewa-Resowskiego do włodarza puszczy – żubra. Zatytułował on swój utwór o tym naukowcu – „Żubr”.

Zwierzęta te wspomniano także od czasu do czasu podczas ciężkiego okresu przejściowego w latach 1990–2000, wtedy został przez radę wiejską zatwierdzony herb wsi Żubra, na którym umieszczono wizerunek czerwonego żubra na złotym tle (Ryc. 4).

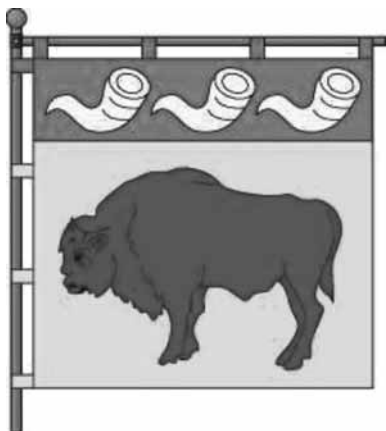

Rycina 3. Największy pomnik żubra w Europie przed wejściem do Kijowskiego Zoo (zdjęcie autora)

W 2003 r. Narodowy Bank Ukrainy wyemitował srebrne monety wartości 2 oraz 10 hrywien z wizerunkiem żubra, według szkicu W. Demjanenki (Ryc. 5). W tym przypadku główną motywacją obrania tego zwierzęcia spośród innych chronionych gatunków była właśnie jego ogromna postura.

W miarę rozwijania się społecznego patronatu na rzecz zwierząt Kijowskiego Zoo, jednym z pierwszych zwierząt, nad którymi sprawowano opiekę był właśnie żubr.

Imię żubra czasem wykorzystywane było również ze względu na jego przyszły myśliwski wizerunek. Na przykład pod Kijowem, na ziemiach Leśnictwa im. 1 Maja, rejonu wyszgorodzkiego działa nawet gospodarstwo łowieckie «Żubr». Żubr znalazł się również w nazwach firm prawniczych i budowlanych.

Rycina 4. Herb wsi Żubra w obwodzie lwowskim

Rycina 5. Srebrne monety wartości 2 oraz 10 hrywien z wizerunkiem żubra

Jednak opisane wyżej przykłady wykorzystania obrazu żubra nosiły raczej przypadkowy charakter. Zachowanie w stosunku do żubra w społecznościach lokalnych jest bardzo zróżnicowane: od wrogiego (wielki zwierz zdaniem niektórych niesie zagrożenie oraz powoduje szkody gospodarcze) do pozytywnego – pewne regionalne spółki i pojedynczy entuzjaści słusznie uważają żubra za perełkę przyrody Ukrainy.

W tym czasie ogromny rozwój kłusownictwa oraz łowiectwa w celu zdobycia trofeów (patrz Parnikoza i in. 2009) przyczynił się do tego że żubr stał się pożądaną zwierzyną łowną – od czasów średniowiecza do współczesności nie uległo to zmianom.

Działania dla promocji prawdziwego wizerunku żubra

Poza zastosowaniem koniecznych zabiegów na rzecz zwalczania kłusownictwa oraz przygotowania i zatwierdzenia długoterminowego państwowego programu ochrony tego gatunku, dzisiejsze warunki wymagają podejmowania na szeroką skalę działań promocyjnych poświęconych tematowi żubra. Efektem jednej z takich akcji było ogłoszenie roku 2009 na Ukrainie rokiem żubra, w ramach którego prowadzono wykłady popularno – naukowe, pokaz filmów poświęconych żubrowi itd. Jednocześnie żubry popularyzowano poprzez szereg innych akcji, na przykład w promocyjnej kampanii producenta wody mineralnej «Karpacka źródłana», a także w czasie akcji z okazji roku różnorodności biologicznej, kiedy to na ulicach ukraińskich miast ukazały się plakaty „*Wycinamy je z naszego życia*”, poświęcone rzadkim i unikalnym gatunkom naszej flory i fauny, spośród których był i żubr.

Żubr został również umieszczony w logo corocznej konferencji młodych naukowców-zoologów, organizowanym przez Instytut Zoologii NAN Ukrainy im I. Szmalhauzena. Wybór ten był świadomy i musi zwracać uwagę na losy naszego największego ssaka.

W 2012 r. leśnicy z obwodu żytomierskiego rozpoczęli odnowienie pomnika żubra w Pilawinie. Do tej pory odnowiono już kamienne podium dla tablicy, na której wyryto napis o wrześnieowym polowaniu w 1908 r. W dalszym etapie planuje się również odtworzyć głowę żubra. Odnowiony pomnik nie musi już przypominać tego barbarzyńskiego polowania, ale będzie przypominał nam tego leśnego olbrzyma, którego tak łatwo możemy stracić. W przyszłości trzeba zrobić jednak jeszcze bardzo dużo żeby przywrócić wizerunek żubra, jako świadka dawnych czasów i unikalnego pomnika przyrody do świadomości społeczeństwa, sztuki oraz literatury.

Podziękowania:

Serdeczne podziękowania dla A. Ślęzak za pomoc w tłumaczeniu artykułu.

Piśmiennictwo

- De Boplan G. L. 1660. Description of Ukraine, a province of Polish kingdom that spread from Moscow border line to Transylvania borders, with its traditions, order of life and strategy of war <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm> [in Ukrainian].
- Dictionary of old Ukrainian language XIV-XV ct. 1978. Kyiv. 2: 450–451. [in Ukrainian]. <http://magazyn.o.pl/2011/na-dalekiej-ukrainie-ukraina-kresy-podole-wolyn-pocztowki>
- Instructions of Wolodymyr Monomach 1968. «Izbornik» (Collection of old Ruthenian literary works). – Moscow: Chudozestvennaja literatura: 163 pp. [in Russian].
- Javornicky D.I. 1990. History of Zaporizka kozacs. V.1. Kyiv: Naukova dumka: 81 pp. [in Russian].
- Kraśńska M., Kraśński Z. 2004. Żubr. Monografia przyrodnicza. Warszawa-Białowieża, 312 pp.
- Kyrykov S. V. 1979. European bison spread in Soviet Union territory in XI-XX centuries. European bison. M.: Nauka: 193–207. [in Russian].
- Mysyk Ju. A., Kulinsky M. O. 1991. Historically-geographical description of south-Slovenian areas in chronicle of German humanist Gartman Shedel. In: Problems of historical topography of Ukraine. Kyiv: 119–123. [in Ukrainian]
- Parnikoza I., Boreiko V., Sesin V., Kaliuzhna M. 2009. History, current state and perspectives of conservation of European bison in Ukraine. European Bison Conservation Newsletter 2: 5–16.
- Sharleman M. V. 1997. Nature and peoples of Kyiv' Ruthenia. Compiler V. E. Borejko, Comments V.N. Gryszczenko, KECC-CODP COEU. Seria: History of nature protection. 13: 166. [in Russian].
- Sicinski E. 1895. Kamienec-Podolsky Historical description. – K: Typ. S.W. Szulzenko: 247 pp. [in Russian].
- Szych D. 2008. Kulturotwórcza rola żubra. European Bison Conservation Newsletter 1: 161–190.